

УДК 821.161.2/82-311.6

Філоненко С. О.,
доктор філологічних наук, професор,
Бердянський державний педагогічний університет
sofil23@ukr.net

ІСТОРІЯ, АНАЛІТИКА, ПРОРОЦТВО: РЕНЕСАНС ШПИГУНСЬКОГО РОМАНУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МАСОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Анотація

У статті йдеться про відродження жанру шпигунського роману в українській літературі 2010-х років. Розглядаються впливи літературної традиції, перекладів зарубіжної класики і сучасних жанрових зразків, чинник геополітичної ситуації. У шпигунських романах Сергія Постоловського та Станіслава Стеценка окреслено візії українського минулого, теперішнього і майбутнього у взаємозв'язку. Формується новий тип героя-суперагента, "українського Джеймса Бонда". Політична аналітика сполучається із авантюрними сюжетами.

Ключові слова: масова література, шпигунський роман, політичний детектив, жанр, літературна традиція.

Summary

The article deals with the revival of the spy fiction genre in the Ukrainian literature of the 2010s. The influence of the literary tradition, translations of foreign classics and contemporary genre samples, factor of geopolitical situation are highlighted. In the spy novels by Sergei Postolovsky and Stanislav Stetsenko, the vision of the Ukrainian past, present and future in their interconnection is outlined. A new type of hero-superagent, "Ukrainian James Bond" is formed. Political analytics is combined with adventurous plots.

Key words: popular fiction, spy novel, political mystery, genre, literary tradition.

Формально появу шпигунського жанру в літературі ми відраховуємо від 1821 року, коли побачив світ твір класика американського письменства Джеймса Фенімора Купера "Шпигун, або Повість про нейтральну територію" ("The Spy: a Tale of the Neutral Ground"). Справжнє зародження й утвердження жанру сталося в літературі Британії на межі ХІХ – ХХ століть і було пов'язано з геополітичними зрушеннями в колоніях і війнами, параноїдальним передчуттям і страхом змін. Саме тоді були написані "Кім" Редьярда Кіплінга з його метафорою шпигунського ремесла як Великої Гри, а згодом твори Вільяма ле Ке, Ерскіна Чайлдса, Гілберта Кіта Честертона, Джона Бакена, що заклали підвалини жанру.

У ХХ столітті шпигунський жанр презентовано найяскравіше творами Грема Гріна, Джона ле Карре, Кена Фоллетта, Фредеріка Форсайта, Тома Кленсі. В окремих феномен вирізнялася "бондіана", 25 кінострічок на основі романів Яна Флемінга, що викликає інтерес найавторитетніших науковців і дослідників масової культури рівня Умберто Еко. Агент 007 наразі є брандом, персонажем, чия популярність на кілька порядків перевищує популярність його творця. Раз у раз ми чуємо про спроби створити національний варіант "бондіани" в сучасній українській прозі. Шаленій популярності шпигунського жанру сприяє його перехід до сфери кіно, де кількість репрезентацій обраховується сотнями фільмів: "Шпигуне, вийди геть", трилогія про спецагента Борна, "Три дні Кондора",

“Шпигунські ігри”, “День шакала”, “Шпигунський міст”, “Агенти АНКЛ” аж до комічного циклу про Остіна Паверса і гротескно-пародійних “Кінгсмен: Секретна служба” і “Кінгсмен: Золоте кільце”.

Максимального розвитку жанр удруге сягнув під час холодної війни в 1960-х, виражаючи, на думку Девіда Сіда, суспільну тривогу щодо правильності урядових акцій [7, 115], однак згодом, з кінця 1980-х, утратив геополітичну гостроту і сфокусувався на боротьбі з наркотрафіком і міжнародним тероризмом. На початку XXI століття книжки, фільми й серіали про шпигунів і спецслужби знову опинилися в топі. І це зрозуміло: низка воєнних конфліктів, локальних зіткнень укупі з гучними провалами розвідок постачає цьому жанру новий матеріал. Згадаймо хоча б нещодавні вибори президента США (2016), де вагому роль зіграли спецслужби Росії та Америки, а згодом – подібні електоральні кампанії в Німеччині і Франції. Для українців, які з 2014 року захищають свою державу від загарбників, історії про ігри розвідок та боротьбу з диверсантами наразі особливо актуальні.

У вітчизняній літературі шпигунський жанр з'являвся вряди-годи, і в 1990-х та 2000-х роках його презентували романи Андрія Куркова “Гра у відрізаний палець” (1998) та Василя Шкляра “Елементал” (2001). Прикметно, що в останньому головний герой є бійцем французького Іноземного легіону, українське громадянство є для нього проблематичним і служити рідній, але наскрізь корумпованій країні, для нього невинувато з погляду моралі. Це суттєво відрізняє українську спробу “бондіани” від її британського взірця, адже агент 007 перебував на службі Її Величності.

Утім, події 2010-х років включно з анексією Криму і російсько-українською війною на Донбасі дали жанру нове дихання, тому наразі є підстави говорити про його ренесанс. Побачили світ романи Олександра Скрипника “Особлива територія” (2013), Богдана Кушніра “Помста оперативника розвідки” (2014), Анатолія Сахна “Соло бунтівного полковника” (2014), а згодом ще два зразки шпигунської прози: твори Сергія Постоловського “Остання справа поковника Принципа” (2014) та “Ворог, або Гнів Божий” (2016) і Станіслава Стеценка “Війни художників” (2016).

У цьому ренесансі привертають увагу два літературні чинники. Для формування жанру письменникові важливо знати традицію та бути в курсі сучасних трендів масової культури. Наразі в Україні спостерігаємо бум перекладів зарубіжної літератури, читач дістав змогу ознайомитися як із класикою шпигунського роману: творами “Кім” Джозефа Редьярда Кіплінга (“Навчальна книга – Богдан”) чи “39 сходинок” Джона Бакена (“Фабула”), “Вушком голки” Кена Фоллетта (“Клуб Сімейного Дозвілля”), “Нічним адміністратором” Джона ле Карре (“Видавництво Старого Лева”), а також із сучаснішим романом популярного автора Тома Кленсі “Право остаточного рішення” (у співавторстві з Марком Грені, 2013 року, “Фоліо”), де

передбачено війну з Росією і напад на Крим. Усі ці переклади сприяють засвоєнню жанрової традиції читачами і белетристами, видавцями і критиками, тобто ключовими гравцями на полі популярного письменства.

Утім, національна традиція жанру становить для сучасних авторів неабияку проблему: він воліє відхрещуватися від радянського спадку соцреалістичних романів про розвідників і контррозвідників і декларувати свою орієнтацію на західні зразки гостросюжетної белетристики в широкому сенсі. Так, Станіслав Стеценко в інтерв'ю “Українській літературній газеті” у 2010 році стверджував: “І Чандлер, і Кінг, і Спілейн – це був шок для мене. Прочитав і подумав – ось воно, це справжнє: дія змінює дію, напруга з першого до останнього абзацу. Я повинен писати так... Сьогодні з тих, хто стоїть на вершині і на кого я намагаюся рівнятися, я б назвав Артура Хейлі, Маріо Пьюзо, Стівена Кінга, Тома Кленсі” [5].

Єдиний виняток становлять надзвичайно популярні твори Юліана Семенова, чия епопея про розвідника Ісаєва – Штірліца полюбилася кільком поколінням радянських громадян і для середнього та старшого покоління символізує шпигунський жанр у цілому після вдалої екранізації – 12-серійного телефільму режисера Тетяни Ліознової 1973 року “Сімнадцять миттєвостей весни” з культовим актором В'ячеславом Тихоновим у головній ролі. Українська література мала і свого спецагента Григорія Гончаренка з романів Юрія Дольд-Михайлика “І один у полі воїн” (1956), “У чорних лицарів” (1964) та “Над Шпрее клубочаться хмари” (1965), що були перекладені російською, екранізовані (1960 рік – фільм “Далеко від Батьківщини” режисера Олексія Швачка за першим романом) та за кількістю проданих примірників стабільно тримали марку бестселера. Елементи шпигунського жанру спостерігалися і в повісті Миколи Трублаїні “Шхуна “Колумб” (1945), і у творах Павла Загребельного “Європа-45” (1959) і “Європа-Захід” (1961), і в романах і повістях Ростислава Самбука “Ювелір з вулиці Капуцинів” (1966), “Бронзовий чорт”, хоча вони були насичені комуністичними ідеологемами. У більш ранні літературні періоди шпигунський жанр зароджувався у творчості Володимира Винниченка (роман “Поклади золота”, 1927), проте розвитку набув у непідрадянській Україні. На Галичині у міжвоєнний період друкувався відомий автор Григорій Лужницький під псевдонімами Семен Ордівський та Борис Поляннич, чії сенсаційні повісті на історичному (з доби Богдана Хмельницького) та сучасному матеріалі (націоналістичний рух у Польщі): “Стріл у ночі” (1934), “0-313” (1950), “Генерал W” (1951) – користувалися великою популярністю, передруковувалися згодом у діаспорі, а в сучасній Україні окремі з них видало тернопільське видавництво “Навчальна книга-Богдан”. Хоча ці поодинокі перевидання не стали важливим чинником сучасного літературного процесу, утім тенденція до пізнання мистецьких традицій може в перспективі дати свої результати.

“Сучасна шпигунська проза тематично долучається до корпусу військово-пригодницької прози про війну на Донбасі, яка щороку поповнюється новинками в різних стильових реєстрах – від суворо-реалістичного до сатирично-фантастичного. Щоправда, в політично-шпигунських трилерах і бойовиках – свої акценти, зумовлені жанровою матрицею” [6]. Так, одним із найбільш прикметних шпигунських романів останніх років став “Ворог, або Гнів Божий” Сергія Постоловського, що побачив світ у видавництві “Фоліо” у 2016 році [3]. Раніше були надруковані його романи “Алмазы Родины” (2011), “Ігри негідників” (2012) та “Остання справа полковника Принципа” (2014), поєднана із “Ворогом” спільним героєм – полковником Іваном Принципом. Письменник вибудовує свою версію майбутнього української держави, в “Останній справі” він передрік анексію Криму і загарбницькі плани Росії щодо України, а у “Ворозі” розвинув ідею реваншизму – помсти українців зовнішнім і внутрішнім ворогам (за зразком операції ізраїльських спецслужб Моссад “Гнів Божий” із покарання терористів, винних у теракті в Мюнхені на Олімпійських іграх 1972 року). Як я вже відзначала в рецензії на цей твір “До Росії з ненавистю: українська версія шпигунського роману” (“Буквоїд”, 29 січня 2017 року), у творі є елементи бойовика, політично-шпигунського трилера та альтернативної футурологічної версії для України [6].

Парадоксальний образ “спецагента-імпресіоніста” створив відомий український автор гостросюжетних романів Станіслав Стеценко у творі “Війни художників” (“Фоліо”, 2016 рік) [4]. Цей політтехнолог і медійник дебютував в 90-х роках у періодиці трилером “Чорна акула в червоній воді”, що зображував загибель радянської субмарини. Критики називали автора “батьком українського трилера”. Згодом вийшли його романи “Вся влада радам!”, “Сексодром”, але з 2010 року він занурився в роботу над шпигунським романом, в основу сюжету якого поклав історичні факти й біографію радянського художника Миколи Глуценка (у тексті він фігурує під прізвищем Гуценко).

Талановитий імпресіоніст, вихованець зарубіжних мистецьких шкіл і учасник виставок у Парижі і Берліні, спортсмен, модник, серцеїд, Глуценко з 1926 року був також розвідником-нелегалом під псевдо Ярема, який працював на радянський уряд понад 10 років і передав 205 креслень вузлів військової техніки (авіамоторів) з Франції до СРСР. Близький до провалу і на грані нервового зриву, він був таємно переправлений до Москви 1936 року. Однак встиг виконати ще одне важливе агентурне завдання – під час виставки радянських художників у Берліні у квітні 1940 року отримав і передав Сталіну дані про заплановане німецьке вторгнення до СРСР раніше за Ріхарда Зорге (відомості про друк німецько-українських словників зі специфічної тематики і воєнних карт). Звісно, шпигунська діяльність радянського

художника була засекреченою, про неї стало відомо вже після його смерті, за часів Незалежності, та й здебільшого дані зберігаються в недоступних московських архівах. Щоб реконструювати історію Миколи Глуценка, Станіслав Стеценко користувався, за його словами, “методом інтерполяції”: “Щодо “м’язів”, які “нарощував на сюжетний кістяк”, – користувався методом, що у математиці носить назву “інтерполяції”. Коли функція невідома, її хід визначається за відомими точками” [1].

Роман “Війни художників” – про комбінацію сильних світу сього, де задіяні Сталін і Берія, Гітлер і Черчилль. Двоє останніх, як відомо, були художниками: Гітлер – непоганим акварелістом, Черчилль виставляв картини під псевдонімом Чарльз Морін. Стеценко використав у романі припущення про знайомство Гітлера і Глуценка в мистецькій школі Ганса Балушека в Берліні, адже зафіксований факт, що фюрер через імперського міністра Ріббентропа передав у дарунок художнику альбом зі своїми акварелями під час берлінської виставки 1940 року. У романі згадані й представники мистецької богеми нацистів – фотохудожник Генріх Гофман, особистий друг фюрера, та радянські зірки Олександр Довженко й Дем’ян Бедний. Задум роману, відбитий у назві, автор пояснив у такий спосіб: “Художники керують державами, що воюють, художники беруть участь у війнах спецслужб” [2].

Письменник будує сюжет на неприємному і замовчуваному факті дружби між двома тоталітарними вождями та імперіями проти Англії і Франції напередодні подій 1941 року, у той час, коли Друга світова війна вже розпочалася: спільні військові паради, торгівля, обмін ученими й мистецькими делегаціями – “близькі, майже любовні стосунки” (Станіслав Стеценко). Однак кожний із тиранів не полишає думок про світове панування, тому збройне зіткнення невідворотне. У геополітичній великій грі доля окремої людини, навіть успішного розвідника й талановитого художника Гуценка, непередбачувана. Візит його до Берліна на чолі делегації радянських художників кожен можновладець хоче використати як привід для інцидента, і дві групи спецагентів планують вбивство Гуценка в той час, як він мусить здобути секретну інформацію і конспіративно зустрітися з інформаторами. Романіст використовує поширений у шпигунському жанрі мотив “суперництва контор”, що дало змогу розвіднику вислизнути з пастки і врятувати свою родину від беріївських репресій.

Перед автором постало завдання визначитися із громадянською позицією героя, оскільки він використовує історичні матеріали про радянську розвідку і його агент Ярема сприяє зовнішньополітичним успіхам комуністичного режиму. Центральний персонаж виконує функцію інсайдера, засланоного в СРСР – країну, якої він раніше не знав (в юності художник, мобілізований до армії Денікіна, потрапив до Польщі, згодом мешкав у Берліні й Парижі). Головний герой по суті є європейською і нерадянською людиною (колеги проміж собою називають його Француз,

а сусіди пишуть доноси за нерадянський спосіб життя), тому саме він може дати відсторонену оцінку життю радянських людей та діям влади. Епізоди перебування ж його у фашистській Німеччині дозволили автору висвітлити подібність обох тоталітарних режимів, збудованих на облуді, цинізмі й маніпуляціях над масовою свідомістю. Тому роман “Війни художників” прочитується не як панегірик ще одному Штірліцу, а як памфлет супроти тоталітаризму, історія про протистояння людини і системи, з якої сильний герой вийшов переможцем.

Отже, звернення до історії не є випадковим у сучасному шпигунському романі. Романи Сергія Постоловського та Станіслава Стеценка певною мірою висвітлюють зв'язок часів: чинники з минулого визначають теперішнє України, актуальні геополітичні конфлікти проєктуються на майбутнє. Шпигунські романи порушують не тільки політичні, але й соціальні, національні, моральні та психологічні проблеми, висвітлюють маловідомі сторінки залаштункових ігор сильних світу цього та спецслужб. Сучасний вітчизняний шпигунський роман намагається дати відповіді на злободенні питання, розібратися в хитросплетіннях світової політики, створити привабливий образ супергероя, здатного протистояти Системі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горбань Ю. Станіслав Стеценко, письменник, автор роману “Війни художників”: “Це книга для дорослого читача. І мова не лише про еротіку” [Електронний ресурс] / Ю. Горбань // Укрінформ. – 8.08.2016. – Режим доступу : <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/2062662-stanislav-stecenko-pismennik-avtor-romanu-vijni-hudoznikiv.html>.
2. Лобановська А. Станіслав Стеценко: “Україна потребує свого Джеймса Бонда. Думаю усьому свій час...” [Електронний ресурс] / А. Лобановська // Багнет. – 15.03.2017. – Режим доступу : <http://www.bagnet.org/news/society/325273/stanislav-stetsenko-ukrayina-potrebue-svogo-dzheymasa-bonda-dumayu-usomu-sviy-chas>
3. Постоловський С. Р. *Ворог, або Гнів Божий* : роман / Сергій Постоловський. – Харків : Фоліо, 2016. – 348 с.
4. Стеценко С. М. *Війни художників* : роман / Станіслав Стеценко. – Харків : Фоліо, 2016. – 559 с.
5. Стеценко С. “Ніякі премії не компенсують відсутність індустрії книговидавництва в країні...” [Електронний ресурс] / С. Стеценко // Українська літературна газета. – № 13. – 25.06.2010. – Режим доступу : <http://litgazeta.com.ua/interviews/stanislav-stetsenko-niyaki-premiyi-ne-kompensuyut-vidsutnist-industriyi-knygovydannya-v-krayini/>
6. Філоненко С. О. До Росії з ненавистю: українська версія шпигунського роману [рецензія на роман Сергія Постоловського “Ворог, або Гнів Божий”] [Електронний документ] / С. О. Філоненко. – 29.01.2017 // Буквоїд. – Режим доступу : <http://bukvoid.com.ua/reviews/books/2017/01/29/110944.html>.
7. Seed David. *Spy Fiction* / David Seed // *The Cambridge Companion to Crime Fiction* ; edited by [Martin Priestman](#). – Cambridge, United Kingdom : [Cambridge University Press](#), 2003. – P. 115–134.

Стаття надійшла до редакції 3 жовтня 2017 року